

АЛЬТЕРНАТИВИ ВИХОДУ ЗІ СВІТОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ 1929–1933 РР.: ДОСВІД І УРОКИ

OVERCOMING THE WORLD ECONOMIC CRISIS OF 1929–1933: LESSONS LEARNED

Олійник М.П.,
доктор історичних наук,
професор кафедри міжнародних відносин і туризму
Хмельницького національного університету

У статті показано наслідки світової економічної кризи 1929–1933 рр. Проаналізовано шляхи виходу з кризи в Німеччині, Франції, Португалії, Іспанії, США та СРСР. Досліджено зростання популярності правих і лівих популістів. З'ясовано причини посилення ролі держави у вирішенні соціально-економічних проблем у різних країнах. Наголошено на різнополюсності обраних альтернатив і їх впливу на майбутнє як держав, так і світу загалом.

Ключові слова: альтернативи, влада, демонстрації, криза, партії, профспілки.

В статье показаны последствия мирового экономического кризиса 1929-1933 гг. Проанализировано пути выхода из кризиса в Германии, Франции, Португалии, Испании, США и СССР. Исследовано увеличение популярности правых и левых популистов. Выяснено причины усиления роли государства в решении социально-экономических проблем в разных странах. Подчеркнуто разнополюсность избранных альтернатив и их влияние на будущее как государств, так и всего мира.

Ключевые слова: альтернативы, власть, демонстрации, кризис, партии, профсоюзы.

This article reflects on the outcomes of the world economic crisis of 1929-1933 and analyses the ways adopted by Germany, France, Portugal, Spain, USA and the USSR to overcome it. The author explores the popularity levels of right and left wing populist parties and explains the reasons of a closer involvement of the state authorities in solving socio-economic problems in different countries. The article emphasizes the versatility of the chosen options and their effect on the future of the individual states and of the world.

Key words: options, authority, demonstrations, crisis, parties, trade unions.

Постановка проблеми. Кризові явища, незважаючи на новітні досягнення в науці, техніці та технологіях, глобалізацію світової економіки, не залишилися в минулому, а є реаліями XXI ст. Так, актуальним є вивчення світового досвіду виходу з кризи. У цьому контексті надзвичайно важливим є звернення до одного з найскладніших періодів у історії XX ст. – світової економічної кризи 1929–1933 років, який містить різноманітний досвід її подолання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Причини та наслідки світової економічної кризи традиційно є предметом дослідження вітчизняних та зарубіжних істориків і економістів. Порівняльний аналіз процесу розвитку та особливостей завершення глобальних світових криз 1929–1933 і 2008–2010 рр. провів А. Мартинов [1]. Сучасний погляд на світову економічну кризу 1929–1933 рр. в контексті світової історії ми знаходимо в посібнику О. Овчаренка [2]. Різні аспекти цієї проблеми з точки зору економічної історії та розвитку економічної думки подають у своїх працях П. Леоненко та П. Юхименко [3], В. Якобчук, Ю. Богоявленська та С. Тищенко [4]. Модерний погляд на причини та наслідки зазначеної кризи з позицій цивілізаційного підходу притаманний фундаментальній праці Н. Дейвіса [5]. Особливості економічної кризи в Португалії та

шляхи виходу з неї аналізують М. Альмейда [6] та Ж. Сарайва [7]. Традиційні для пострадянської російської історіографії підходи до аналізу зазначеної проблеми демонструють роботи В. Согріна [8] та В. Трофімова [9].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Водночас необхідно зазначити відсутність узагальнювальних праць із зазначеної проблеми, брак порівняльного аналізу різних шляхів виходу з кризи.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є аналіз альтернатив виходу зі світової економічної кризи та їх порівняльний аналіз.

Виклад основного матеріалу дослідження. Економічна стабілізація 1925–1928 рр. змінилася світовою економічною кризою 1929–1933 рр., яка охопила всі провідні країни. За цей час промислове виробництво в країнах Заходу скоротилося на третину, а інтегральний показник – виплавка чавуну та сталі – більше ніж на 60%. Зазначимо, що до цього падіння промислового виробництва на 10–15% вважалося ледве не катастрофою. Промислове виробництво провідних країн було відкинуто до рівня 1908–1909 рр., а в США – до рівня 1905–1906 рр., а в Німеччині та Великій Британії – на рівень 1896–1897 рр. Паралельно з промисловою кризою лютувала жорстока аграрна

криза. У Франції розвиток кризи мав два кульмінаційні моменти: 1932 і 1935 роки. У 1932 р. обсяг промислового виробництва скоротився на 44% відносно рівня 1930 р. і на 4% порівняно з довоєнним 1913 роком. Наступного 1933 р., як і в інших країнах, промислове виробництво почало зростати. Але на початку 1934 р., коли в США й Англії обсяг промислового виробництва, хоча й повільно, але зростав, у Франції почалось нове загострення кризи, і 1935 р. її промисловість на 46% відставала від рівня 1930 р., а імпорт і експорт скоротились на 65%, тобто 1935 р. позначився другим апогеєм економічної кризи. Це призвело до зростання безробіття – із 5,9 млн. в 1929 р. до 26,4 млн. в 1932 [2, с. 105; 10, с. 73–74, 117, 146–147].

Вихід із кризи правлячі кола почали шукати за різними напрямками. Перший, традиційний, передбачав скорочення заробітної плати, соціальних програм, збільшення тривалості робочого дня та придушення робітничого руху. Найбільш яскраво цей підхід проявився в Німеччині. Економічна криза тут накладася на негативні наслідки першої світової війни – репарації та ущемлену національну гідність. Для врегулювання репараційного питання Гаазька конференція в серпні 1929 р. ухвалила «план Янга», який передбачав зниження репарацій, право Німеччини самостійно нести відповідальність за виплату та відсував кінцевий термін виплат до 1988 р. Рейхстаг ратифікував його в березні 1930 р. Проте під час дебатів вождь нацистів Адольф Гітлер зумів переконати значну частину суспільства, що цей план є новим приниженням німців, що, як і соціальна демагогія, сприяло швидкому зростанню популярності нацистів. Уже в січні 1933 р. президент Гінденбург призначив лідера найбільшої фракції в рейхстазі А. Гітлера канцлером Німеччини. Це дозволило нацистам, організувавши в лютому 1933 р. підпал рейхстагу та розгорнувши терор проти опозиції, вигати в березні парламентські вибори. 44% отриманих голосів дозволили їм заборонити ліві партії та ухвалити закон, «який на чотири роки надавав канцлерові диктаторських повноважень». Фактично в Німеччині демократичним шляхом було встановлено нацистську диктатуру на чолі з фюрером А. Гітлером, що підтримали німці на плебісцирах у жовтні 1933 р. і в серпні 1934 р. Характерно, як зауважив Н. Дейвіс, що «наприкінці свого виходу на вершину він жодного разу не порушив конституції» [5, с. 998–999]. Маючи абсолютну владу, нацисти повністю придушили опозицію, незгідних відправили до концтаборів, відмовилися виконувати план Юнга¹ та розгорнули активну підготовку до війни. Вона передбачала тотальний контроль держави за всіма

сферами економічного та суспільного життя, повну завантаженість виробничих потужностей і загальну трудову повинність, активну мілітаризацію Німеччини, будівництво «автобанів», державний контроль за цінами та зарплатами тощо. Така політика дозволила перевищити довоєнний рівень виробництва до 1939 р. [4, с. 262; 5, с. 1003].

Повторити успіх нацистів у Франції спробували праві сили. Скориставшись корупційним скандалом, який породила «справа Ставіського», 6 лютого 1934 р. близько 40 тис. прихильників праворадикальних організацій, зокрема ветерани з «Вогняних хрестів» («Бойових хрестів») Франсуа де ля Рока, монархісти з «Аксьон Франсез» («Французької дії») Шарля Моррасса та симпатизи фашизму з «Французької солідарності» тощо з гаслами на кшталт «Очистити Республіку від злодіїв!» вирушили до Бурбонського палацу, де засідала палата депутатів французького парламенту [2, с. 117]. Привертає увагу те, що попереду йшли ветерани-орденоносці першої світової війни, розраховуючи цим паралізувати рішучість поліцейських (як тут не згадати крилатий вислів В. Путіна стосовно анексії Криму про те, що попереду російських військ будуть жінки та діти). Розрахунок був правильним – ті вдалися до зброї лише після того, як у них полетіли гранати. Зазначимо, що на придушення заколоту вплинула низка факторів: професійні дії поліції; відмова лідера «Вогняних хрестів» дати наказ своїм прихильникам вдалися до зброї та 50 тисячна демонстрація 9 лютого в Парижі на захист демократії організована лівими силами [12]. Потрібно зазначити, що в СРСР говорили про 500 тис. учасників, а в сучасній Росії нараховують 150 тис. [9, с. 43; 10, с. 94]. Під тиском правих і лівих ліберальний уряд Едуарда Даладье пішов у відставку. Його замінив правоцентристський кабінет Гастона Дюмерга. Зазначимо, що кількість учасників зазначеної демонстрації в радянських джерелах доходила до 500 тис., а в сучасних російських – 150 тис. [9, с. 43; 10, с. 94].

12 лютого 1934 р. спільними зусиллями комуністів, соціалістів і профспілок було проведено загальний антифашистський страйк за участю 4,5 млн. осіб. Стихійно знизу почав формуватися єдиний робітничий фронт. А вже 27 липня комуністи та соціалісти підписали пакт про створення єдиного робітничого фронту проти фашизму. Характерно, що Комінтерн та ВКП(б) надіслали спеціальну делегацію до Франції, щоб «переконати» лідера ФКП Моріса Тореза відмовитися від єдиного фронту. Проте той не піддався на тиск і в жовтні 1934 р. запропонував на його основі створити антифашистський Народний фронт, який би об'єднав комуністів, соціалістів і радикалів. [13].

Переломним моментом стали демонстрації під гаслами фронту 14 липня 1935 р. у яких

¹ Його виплати були завершені урядом ФРН лише через десять років після об'єднання Німеччини – 3 жовтня 2010 р. [11].

взяло участь 2 млн. прихильників. Так, закономірною стала й переконлива перемога народного фронту на парламентських виборах весною 1936 р. Проте виявилось, що пропонувати виборцям прості рішення складних проблем, ухвалити 133 соціально орієнтовані закони легше, ніж виконати їх. Різке нарощування соціальних видатків і підвищення заробітних плат призвело до зростання податків і «втечі капіталу», тому різкого погіршення соціально-економічного становища. Це призвело до чвар всередині Народного фронту та його розпаду в 1938 р. [13].

Однак слід звернути увагу на те, що перемога Народного фронту у Франції змусила Комінтерн переглянути своє ставлення до союзу із соціал-демократами, яких на VI конгресі назвали соціал-фашистами й визнали головним ворогом компартій. На VII конгресі влітку 1935 р. компартіям рекомендували створювати єдиний робітничий фронт, а на його основі – Народний фронт боротьби проти фашизму. [14, с. 12, 14, 16–18.]

На основі цих рішень Народні фронти були створені в багатьох країнах, але найвідомішим став Народний фронт в Іспанії, який під гаслами боротьби з наслідками економічної кризи та за демократичні перетворення переміг на парламентських виборах у лютому 1936 р. Однак внутрішні чвари серед союзників, заколот фалангістів генерала Франсиско Франко та громадянська війна і перемога в ній каудильйо не дозволили виконати обіцяне. [9, с. 46–47]

Класичним прикладом, на думку автора, виходу з глибокої кризи може слугувати встановлення правоконсервативними силами в Португалії авторитарного режиму на чолі з Антоніу ді Олівейрою Салазаром. Слід зауважити, що економічна криза в Португалії розпочалася відразу після закінчення I світової війни й надалі лише поглиблювалася. Так, національна валюта ескудо з 1919 до 1924 р. знецінилася майже в 17 разів [7]. Військові, які шляхом перевороту в 1926 р. захопили владу, не змогли нічого вдіяти й криза лише поглиблювалася. Для порятунку економіки країни від краху покликали професора коїмбрського університету А. Салазара. Ставши в 1928 р. міністром фінансів із надзвичайними повноваженнями, він упродовж року зумів збалансувати бюджет і стабілізувати ескудо. У 1932 р. він став головою Ради міністрів, а в 1933 р. забезпечив ухвалення на референдумі конституції «Нової держави». Вона базувалася на запозиченій в італійських фашистів ідеології корпоративізму й була оголошена «першою корпоративною конституцією у світі». Конституція узаконила встановлення централізованого диктаторського авторитарного режиму, який дозволив за два десятиріччя Салазару інтегрувати еліти країни в такі нові корпоративні установи,

як місцеві асоціації фермерів “grémios”, котрі в поєднанні з підтримкою католицької Церкви, соціальними репресіями та потужною секретною службою контролювали кожен сегмент життя країни та регіонів. Основними рисами нової держави були страх, насильство, залякування та нагляд як основи політичного панування й збереження авторитаризму [6, р. 254; 14]. Оскільки режим забезпечив поступальний розвиток країни та покращення життєвого рівня громадян, то більшість із них підтримувала його.

Відмінним від зазначених шляхів виходу з кризи став «новий курс» президента США Франкліна Рузвельта. Його суть розкривають 70 законів, які ґрунтувалися на кейнсіанській теорії активного державного регулювання економіки спрямованого на «оздоровлення» економіки шляхом провадження державно-монополістичного регулювання, зокрема шляхом примусового картелювання промисловості на базі «кодексів чесної конкуренції», запровадження мінімальних цін на однотипні групи товарів і заборони продавати продукцію нижче узгоджених галузевих цін; установлення державної допомоги фермерам; стимулювання скорочення посівних площ і виведення з обігу культур, які виснажують землю. Для цього виділялися доступні кредити на 2 млрд. доларів тощо. Було впроваджено «класовий мир», а страйки оголошувалися незаконними та придушувалися [10, с. 152].

Одночасно низкою законів, зокрема законом Вагнера, в 1935 р. впроваджувалися елементи соціальної держави – вводилися мінімум заробітної плати, максимум тривалості робочого дня, колективні договори та право робітників на створення профспілок, громадські роботи. Законом про соціальне страхування впроваджувалися пенсії за віком, вдовам та інвалідам [10, с. 154].

Загалом, «новий курс» означав початок усвідомлення правлячою елітою того, що далі вже не можна безмежно експлуатувати трудящих і дозволяти монополіям робити все, що заманеться. Прагматичні політики, на чолі з президентом США, через державне регулювання змусили монополії частково підпорядкувати свої інтереси інтересам держави, які передбачали створення певних соціальних гарантій трудящим. Така політика дала змогу США еволюційним шляхом послабити соціальну напругу та подолати кризовий стан економіки. До 1937 р. за низкою основних економічних показників США практично вийшли на рівень 1929 р. [4].

На відміну від країн Заходу, де економічна криза призвела до політичних потрясінь, у СРСР економічні негаразди були викликані насамперед політичними причинами. Виходячи з концепції світової революції, СРСР у 1926 р. матеріально підтримав страйк шахтарів в Англії, що

спровокувало загострення відносин між СРСР і Великою Британією та розрив у 1927 р. дипломатичних відносин між ними. Це породило тривожні настрої очікування війни. Селяни почали інстинктивно приховувати хліб, тим більше, що в 1927 р. влада (з метою нагромадження коштів на індустріалізацію) знизил заготівельні ціни на нього. У відповідь на це Сталін у лютому 1928 р. наказав застосувати до них законодавство про саботаж. Завдяки цьому вже в березні план хлібозаготівель був перевиконаний. Селяни відповіли скороченням посівних площ під зерновими. Як наслідок, восени 1928 р. у містах запровадили картки на хліб. Голову Раднаркому СРСР Олексія Рикова, лідера профспілок Михайла Томського та партійного ідеолога Миколу Бухаріна, які пропонували припинити тиск на селян і закупити хліб за кордоном звинуватили в «правому ухилі» й на листопадовому (1929 р.) пленумі ЦК ВКП(б) усунули з посад. Одночасно пленум офіційно відкинув нову економічну політику (далі – неп), дав указівку виконати першу п'ятирічку (прийняту у квітні 1929 р.) за чотири роки та взяв курс на суцільну колективізацію сільського господарства. Тобто в СРСР відбувся державний переворот, який Сталін назвав великим переломом. Замість непу було запроваджено жорстку адміністративно-командну систему. Наслідком стало впровадження тотального терору, жертвами якого стали мільйони громадян, Голодомор 1932–1933 рр. в Україні... [15, с. 153–158].

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Таким чином, на основі аналізу альтернатив виходу зі світової економічної кризи 1929–1933 рр. можна зробити такі висновки: німецький шлях її подолання супроводжувався встановленням нацистської диктатури, що спочатку дозволило відновити й розвинути економіку й підняти рівень життя народу, але в кінцевому підсумку привів до II світової війни та величезних жертв. Радянський варіант виявився тупиковим, оскільки тоталітарний режим, який марив світовим пануванням і заради цього нехтував життям і гідністю своїх громадян, спільно з німецькими нацистами штовхнув світ у жерло світової війни, виявився неефективним і зазнав краху, не витримавши змагання з вільним світом. Французький шлях відкривав перспективи демократичного розвитку, але через слабку державну владу, популізм і конфронтацію не привів до ефективних результатів у економіці та не дозволив уникнути ослаблення Франції, яка стала легкою здобиччю гітлерівської Німеччини в 1940 р. В Іспанії надії на демократичний розвиток поховала громадянська війна. Об'єктивно найраціональнішими виявилися методи державного регулювання економіки. Але якщо в Португалії для цього довелося впроваджувати авторитарний режим, то в США це вдалося зробити шляхом розвитку демократичних інститутів, запровадження елементів соціальної політики. Час показав, що досвід США виявився найефективнішим.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Мартинов А. Ю. Исторична компаративістика світових економічних криз (XX – початок XXI ст.). Укр. іст. журн. 2011. № 5. С. 131–146.
2. Овчаренко О. Новітня історія країн Західної Європи і Північної Америки (1918–1945): Навч. посіб., 2015. 402 с.
3. Леоненко П.М., Юхименко П.І. Історія економіки та економічної думки: Підручник. Київ: Знання, 2011. 646 с.
4. Якобчук В.П., Богоявленська Ю.В., Тищенко С.В. Історія економіки та економічної думки. Навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури. 2015. 476 с.
5. Дейвіс Н. Європа. Історія. / Пер. з англ. П. Таращук, О. Коваленко. Київ: Основи, 2008. 1464 с.
6. Maria Antónia Pires ve Almeida The revolution in local government: mayors in Portugal before and after 1974. Continuity and Change. 32 (2). 2017. P. 253–282. © Cambridge University Press 2017. doi:10.1017/S0268416017000170. URL: https://www.cambridge.org/core/services/aop-cambridge-core/content/view/D93E317E8C71037E215BCD7C7BF92DBE/S0268416017000170a.pdf/revolution_in_local_government_mayors_in_portugal_before_and_after_1974.pdf.
7. Сарайва Ж. Э. История Португалии. Москва: Весь мир, 2007. 372 с. URL: http://loveread.ec/read_book.php?id=75594&p=99. С.
8. Согрин В.В. Экономический кризис 1929-1933 гг. в США и современность. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ekonomicheskiiy-krizis-1929-1933-gg-v-ssha-i-sovremennost>.
9. Трофимов В.А. Народный фронт: концептуальные основы, исторический опыт. Вестник МГОУ. Серия: История и политические науки. 2014. № 5. С. 40-49. URL: <https://vestnik-mgou.ru/Articles/Doc/8014>.
10. Александров В. В. Новейшая история стран Европы и Америки 1918-1945 гг. Москва. Высш. шк. 1986. 591 с.
11. Германия расплатилась с долгами, оставшимися после Первой мировой войны. URL: <http://elvisti.com/node/93163>.
12. Сергій Грабовський Чи варто поспішати з жупелами? День. 2014. 14 жовт. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/blog/politika/chi-var-to-pospishati-z-zhupelami>.

13. Народний фронт у Франції. URL: http://istoryk.at.ua/load/istorija_franciji/narodnij_front_u_franciji/3-1-0-78.
14. VII конгресс Коммунистического Интернационала и борьба против фашизма и войны. (Сборник документов). Москва: Политиздат, 1975. 527 с. URL: http://militera.lib.ru/docs/0/pdf/7congress_comintern.pdf.
15. Антониу ди Оливейра Салазар и Новое государство. URL: <https://antisovetsky.livejournal.com/15432.html>.
16. Микола Олійник, Іван Ткачук Історія України. Навчальний посібник для студентів дистанційної та заочної форми навчання. 3-тє вид., виправ. та допов. Львів: «Новий світ-2000», 2017. 262 с.